

Зоран ЛАКИЋ*

ПАРТИЗАНСКА АУТОНОМИЈА САНЦАКА И ЈУГОСЛОВЕНСКА ФЕДЕРАЦИЈА У ОСНИВАЊУ

Насловом саопштења сам врло јасно наговестио – и тему и хронолошко вријеме, који ме у овом моменту стваралачки занимају. Па, ипак, ћу појмовно разјаснити неке одреднице како би се избјегле евентуалне нејасноће по том основу. У наслову саопштења употрежио сам двије ријечи које би се могле различито тумачити. Сјећам се, када смо прије 20-ак година промовисали моју књигу докумената *Партизанска аутономија Санцака 1943–1945*, преко плаката је била руком исписана ријеч – полиција. Ни тада, ни данас – то нијесам разумио. Онај који је дописао на плакату ту ријеч – мислио је нешто, не знам што, што ми није било ни на крај памети.

Прва од наведене двије ријечи је – партизан, отуда и партизанска аутономија. Означава врло прецизно једно конкретно вријеме. Ратно вријеме 1941–1945. године. И ништа више од тога. Нема никакву политичку позадину, још мање идеолошку инсинуацију. Нијесам је имао у виду ни тада, ни касније, ни сада.

Друга ријеч је Санцак. Она доноси са собом историјско вријеме са којим смо се суочавали и суочавамо се – без обзира на то да ли смо могли утицати на њега. Та ријеч за мене ни данас нема никакво друго значење, понајмање подразумијева оно што је некада значила. Да бих био још јаснији, апострофираћу неспорну чињеницу да је на територији претходне Југославије – у турско доба – било 50-ак санцаката. Данас их нема нити једног; припадају богатој прошлости. Само је овај Санцак, кога пишем великим словом, остао, иако

---

* Академик Зоран Лакић, ЦАНУ

се никада тако није звао. Звао се Новопазарски санџак. Знамо, наравно, зашто је сачувано то име. Знамо, такође, и простор који је заузимао. Још боље знамо и простор који је обухватао у, тако да кажем – партизанско вријеме. Да се подсетимо – Партизански санџак је обухватао двије општине општине из Црне Горе – Пљевља и Бијело Поље – са око 30.000 муслимана и преко 60.000 православаца и шест општина из Србије: Прибој, Нова Варош, Пријепоље, Сјеница, Тутин и Нови Пазар. Могли бисмо и за тај простор извести националну структуру. Према попису из 1991. године, на овом простору је живјело укупно око 336.000 становника и то 183.000 муслимана и 153.000 православних. Све то и много чега другог, а битног, садржано је у овој мојој збирци докумената. Неки су у овој књизи налазили и оно што аутор није видио. Ни сада не разумијем зашто би ми Нови Пазар подизао споменик захвалности, како ми је у жару полемике недавно рекао мој колега историчар; нисам могао да то схватим ни као шалу. Свеједно. И то се дешава. Али – да се не би дешавало, *сматрао сам* да је било потребно да направим, управо, овај увод у мом саопштењу.

На сличан начин ћу појаснити и наслов мог саопштења *Партизанска аутономија Саџака и југословенска федерација у оснивању*. Њен хронолошки оквир је врло кратак период – 1943–1945. године. Управо тада је руководство НОП-а започело реализацију уређења нове Југославије – на извјесно другачији начин од оног прије рата, до кога је дошло практично у ходу ослобођења земље од окупатора. Говорено је да се циљ ослобођења земље не може остварити на старом моделу уређења земље. Раскид са старом државом најављен је опредјељењем за Републику и одбацивањем ранијег, монолитног централизма, који није био баш монолитан. И опредјељењем за федерализам који није у зачетку био довољно јасан и довољно демократичан и као такав – довољно федеративан. Још пуно је сегмената друштвеног живота остало уређено на стари начин; о томе говоре и честе кризе федерације у послеријатном периоду. У сваком случају и таква федерација грађена је у ходу историје, што ћу макар дјелимично објаснити на примјерима уређења Црне Горе, Србије, са Косовом и Метохијом, Босне и Херцеговине.

Када се руководство НОП-а определилило за федерализам – то не занчи да су одмах нађена трајна рјешења, јер су она садржавала и рјешавање националног питања. При томе имам у виду мусли-

манско питање, као национално питање – у првом реду. И црногорско национално питање је за шире масе остало и даље отворено. Подсјећам да је свако на свој начин тумачио ријечи Ивана Милутиновића изговорене у Колашину јула 1944. године на засједању ЦАСНО – на којем је прихваћена Одлука АВНОЈ-а из Јајца 29/30. новембра 1943. године – о изградњи земље на федеративној основи. Или, још одређеније, одбачен монархистички модел уређења претходне Југославије. Цитирају их:

Ко није добар Србин – не може бити ни добар Црногорац! Да бих илустровао сву сложеност наведеног питања – цитирају један детаљ из књиге *Мој отац Милош Рашовић*, који биљежи њен аутор проф. др Милан Рашовић: *Тито је у форми шале, у ствари оштро критиковао могао оца – који је 1945. године био председник Президијума Скупштине Црне Горе и Блажа Јовановића, председника ЦК КПЈ за Црну Гору, упућујући им ове ријечи: 'Каква ми је то нација – када се њени први људи – изјашњавају да су Срби'.*

У даљем излагању морам подсетити да је југословенски ратни федерализам почивао на организационом партијском механизму. Из републичких централних комитета израстале су будуће федералне јединице. Чак и из неких покрајинских комитета КПЈ – премда је то био основ за нижи степен самосталности, условно речено – за аутономију.

У разматраном смислу прво ћу коментарисати ситуацију са Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, Боку Которску, Санцак и Косово и Метохију. У перманентној расправи о *концепту југословенске федерације у оснивању*, од Црне Горе је прво отпало Косово и Метохија. Затим Санцак – годину касније, који је као Обласни комитет био везан за ЦК КПЈ. Бока Которска је интегрисана у Црну Гору у марту 1945. године, па се њено име губи из имена ове федералне јединице. Имао сам прилику да о овом питању разговарам са Милованом Ђиласом 1991. године у Београду, који је својим чланком у парискском дневнику *Le monde* то објаснио на прихватљив начин.

Да се у овом питању доста трагало, да не кажем лутало, говори и сљедећи податак. Високи државни руководилац и, тако да кажем, црногорски партијски кадар – Вељко Влаховић је одмах послѣ рата 1945. године предлагао, касније анатемисану размјену територија: да се Албанији уступи Косово и Метохија а да компензација буде Скадар, кога су, како он наводи, Црногорци освојили још 1912. године.

У истом смислу упутна је и расправа о Санџаку која је вођена прије његовог расформирања – у Предсједништву АВНОЈ-а у Београду, уз учешће најистакнутијих руководилаца нове Југославије, као што су: Моша Пијаде, Марко Вујачић, Сретен Жујовић, Родољуб Чолаковић, Едвард Кардељ, Сретен Вукосављевић, др Раде Прибићевић, Андрија Хебранг (стр. 320–322). Акцентирао бих излагање Марка Вујачића – тада п. Предсједника АВНОЈ-а и старог народног посланика – „да Санџак и оба Дукађина треба присајединити Црној Гори” (стр. 321). Слично се, уочи II засједања АВНОЈ-а у Јајцу – дешавало и са Босном и Херцеговином; но, о томе мало касније. И коначно скрећем пажњу на став Рада Прибићевића који је објашњавао зашто се не може одржати аутономни Санџак, јер би такву врсту аутономије – са још већим правом – тражило макар још 50 сличних области у Југославији. Када је постављен захтјев за аутономијом Далмације, умало није пао Моша Пијаде.

О сложености наведеног питања говори и докуменат који сам назвао – *Графички приказ структуре Југословенске федерације* и објавио у мојој збирци докумената – *Партизанска аутономија Санџака* (стр. 329). Није ми познато да је то неко анализирао.

Указао сам и на неке детаље сложене теме – како би се боље разумјело заговарање партизанске аутономије Санџака, од које се одустало врло брзо, а не тек у марту 1945. године, када је донесена валидна одлука државних органа о њеном укидању. Покушаћу и то да појасним у даљем излагању.

Прије тога ваља се подсетити неких битних детаља из живота и рада ЗАВНО Санџака. ЗАВНО Санџака је основан на Скупштини у Пљевљима, која су била 250 година сједиште једног од бројних турских санџаката. Иако је постојао скоро двије године, Федерални механизам ЗАВНО Санџака остао је на нивоу из времена оснивања, док су се друга вијећа развијала и, по основу одлука АВНОЈ-а у Јајцу – прерасла из представничких и политичких органа у законодавне државне органе, што није био случај са ЗАВНО Санџака. Напротив, безмало је постао поприште борбе за утицај из других федералних јединица. Тако сријећемо програме хрватских школа из историје и књижевности у употреби школа у Санџаку. Још драстичнији инцидент је избио у јануару 1944. године о коме се говори у притужби руководства Санџака на своје колеге из Црне Горе, ко-

је су безмало прогласиле његово припајање Црној Гори. Морао је да интервенише ЦК КПЈ да би се инцидент отклонио.

Акцентираћу и иступање муслимана – вијећника ЗАВНО Санџака – да у Санџаку живи један – српски народ – са двије вјере: муслимани и православни хришћани. Не помињу се Црногорци, иако је став КПЈ о том питању био врло јасан.

Одсуство председника ЗАВНО Санџака са његове друге и посљедње скупштине је битно као чињеница, али није ваљано образложено, па је остао утисак да је то био израз протеста са одлукама које су биле припремљене да буду усвојене на засједању у Новом Пазару.

Најзад, запажамо, такође, да су већину у ЗАВНО-у Санџака и његовим органима чинили кадрови православне припадности и да је тиме и њихова одговорност већа у вођењу политике и доношењу одлука, премда је главну ријеч водило руководство Демократске Федеративне Републике Југославије, какав је био први назив нове Југославије. Декларација о проглашењу републике, усвојена је, као што је познато, 29. новембра 1945. године, на засједању Уставотворне скупштине у Београду. Цитирам: „Уставотворна Скупштина... решила је и решава, у име народа... да се Демократска Федеративна Република Југославија”. Тек Уставом из 1946. године она ће и формално-право постати Федеративна Народна Република Југославија, популарније називана ФНРЈ.

Скрећем пажњу на врло битан фактографски податак: ЗАВНО Санџака је основано у Пљевљима 19. и 20. новембра 1943. године а ЗАВНО Босне и Херцеговине 26/27. новембра 1943. године, односно само два дана прије засједања АВНОЈ-а у Јајцу. Инсистирам на ова два датума јер су у чврстој међусобној вези. Поновићу да се на простору Босне и Херцеговине од поодавно налазило руководство НОП-а: АВНОЈ, Централни комитет КПЈ, Врховни штаб НОВ Југославије, и многе друге снаге и институције – што би морало бити предност у односу на друга подручја и посебно на простор Санџака. Па, ипак, ЗАВНО Санџака је основан одмах након оснивања ЗАВНО Хрватске и ЗАВНО Црне Горе и Боке Которске.

Управо у тих неђељу дана од 20. новембра и оснивачке скупштине у Пљевљима, па до оснивања ЗАВНО БиХ – у Мркоњић Граду – одвијала се судбинска политичка активност у Босни и Херцеговини – од значаја и за судбину Санџака, али још више за конституисање Југославије на федеративном принципу.

У зачетку наше ратне федерације било је замишљено да буде састављена од пет федералних јединица. Зато на грбу из Јајца 29/30. новембра 1943. године има пет буктиња. Већ тада се није рачунало са неком посебношћу Санцака. Али ни Босне и Херцеговине, у којој ЗАВНО није био ни основан. Сматрао сам да су та два питања у међусобној вези па сам на једном научном скупу у Сарајеву 1973, организованом да обиљежи јубилеј АВНОЈ-а, разговарао са Авдом Хумом, Османом Карабеговићем, Хајром Капетановићем, можда и још неким од истакнутих руководиоца из Босне и Херцеговине. Прво су се зачудили мојој тези коју и сада излажем, а онда ме упитали откуда ја то знам или боље – ко ми је то рекао. А ја сам само логички спајао неоспорне чињенице. Ипак је мој текст о том питању, који је био објављен у пљеваљским *Мостовима*, био забрањен. Морао сам да дајем изјаву у Централном комитету КП Црне Горе, гдје ми је речено да Запад негативно коментарише моје иступање, којима се доводе у питање (па и оспоравају) одлуке Другог засједања АВНОЈ-а које су биле, тако да кажем, зјенице ока.

Сазнао сам тада да, управо, због српско-хрватског ривалитета није основано ЗАВНО Босне и Херцеговине. У опцији је била подјела БиХ против чега је било, тако да кажем, републичко руководство. У комуникацији са савезним факторима – обећано је да се БиХ ипак неће дијелити, али и да неће имати републички статус. Били су задовољни што БиХ остаје цјеловита, па су кренули у даљњу акцију. Опет је остало отворено питање да ли, као таква, да се веже за Србију или Хрватску. Консултован је и Едвард Кардељ. Нађено је, опет, компромисно рјешење – да се веже директно за федерацију. Кардељ је сугерирао да се све то продискутује са Титом – коме су изложили да је Босна и Херцеговина имала државну традицију и да је послије Србије и Хрватске најмногљуднија, те да би могла имати статус као и остале федералне јединице. Тито се са тиме сагласио – да кажемо у минут до дванаест. Тако је, такорећи преко ноћи, одржано засједање оснивачке скупштине ЗАВНО БиХ у Мркоњић Граду. Сала у Јајцу – гдје је одржано II засједање била је већ декорисана. Нико се није сјетио да сугерира Ђорђу Андрејевићу Куну да авнојевском грбу дода још једну шесту бакљу, јер је рођена и шеста федерална јединица. Њено стварање истодобно је значило и крај било какве аутономије ЗАВНО Санцака, који је баш зато остао закржљан и на нивоу из времена свога оснивања. Аутономија, па и ре-

публика ратног времена, више је означавала социјореволуционарну категорију него нешто друго. Тако су заживјеле Ужичка република, Фочанска република, Дурмиторска република, Бихаћка република код којих никада нијесу утврђиване границе. Послије ослобођења земље 1945. године биле су одмах заборављене као такве.

Уз изложена питања требало би осмислити и нека друга, која су на индиректан начин везана за питање статуса Санцака. Рецимо, питање односа вјерског и националног у идентитету народа. Носио сам се мишљу да на заједничком научном пројекту раде академије наука Црне Горе, Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије, а могуће и Македоније и Албаније. Био сам добио сагласност колега из Сарајева, међу којима помињем и овдје присутног академика Мухамеда Филиповића, тада п. предсједника Академије Босне и Херцеговине. Али је изостала консултација других субјеката и сагласност матичне институције. Нијесам сматрао опортуним да га радимо у крњем саставу.

У припреми наведеног пројекта занимао ме је однос Муслимана према националном – кроз послијератни попис становништва. Неспорно је да се трагало за националним статусом. И лутало. О томе говори опредјељење које се мијењало од пописа до пописа сваких 10 година. Имали смо национално неопредјељене – резервисано за Муслимане. Потом Југословене, па Муслимане са малим и великим М. Сада смо дошли до Бошњака, које је старо име – али се поставља питање – да ли само за Муслимане, или и друге становнике из Босне, и да ли важи за Муслимане изван Босне и Херцеговине. Не могу а да се с поштовањем не сјетим одавно упокојеног професора Адилу Зулфикарпашића – са којим сам доста разговарао на ову тему. И данас се сјећам његовог упозорења: *Нису сви Бошњаци Муслимани, и нису сви Муслимани код вас у Црној Гори – Бошњаци*. Нијесмо само ми етнички хетерогена средина. Има је и другдје. Осмотримо, примјера ради, САД; наука каже да се већ у другој-трећој генерацији хомогенизују досељеници. Код нас то траје вјековима. Питамо се – зашто? Наука не даје одговор. У САД и данас има мишљења да је сурови Грађански рат 1861–1865. године, који је однио милион живота, био излишан. Труло робовласничко друштво би се само распало и без рата. Французи, опет, и данас различито оцјењују учинак своје Француске буржоаске револуције, од које је прошло преко 200 година.

Размишљам да Муслимани мање држе до националног, а много више до вјерског. А уз помоћ вјерског се дошло до националног. Код нас у Црној Гори државни идентитет је помагао националном. Тако долазимо до вредновања традиционалног. Иначе, сматрам да историјска исламизација није обавезно значила и денационализацију. Сваки Муслиман из Црне Горе зна своје хришћанско поријекло и вријеме када су његови преци прешли у ислам. На Скупштини ЗАВНО Санџака у Новом Пазару чуле су се ријечи вијећника Муслимана да у Санџаку живи један народ који упражњава двије вјере: мухамеданску и православну. Није се, дакле, уважавало ни црногорство као нација, иако је став КПЈ у односу на њих био сасвим јасан.

Завршићу моје излагање са навођењем једне догодовштине са недавно одржане научне расправе у Пљевљима. Једна дама списатељица је са уважавањем говорила о својим прецима, уз констатацију да она има право да се каже онако како хоће, поготово ако се тако осјећа. – *Тако могу рећи, каже, да сам Јапанка или Африканка, али ја тада лажем себе и не говорим истину вама – зато што сам дијете мојих родитеља и унука мојих дједова.* Завршићу још једном занимљивошћу – демографска истраживања, која су усавршена до микронске прецизности, указују да ће Европа за 30–40 година бити црни континент. Али то не значи да неће бити Француза, Њемаца, Италијана. Напротив. И њихов број ће расти.

Хтио сам рећи да се на некадашњи начин не може ваљано прављати ни о националном, ни о вјерском питању. Нити о аутономији – некад и сада. Свако вријеме носи своје бреме. Иако то није предмет наше расправе, може нам помоћи да на прави начин водимо расправу на задату тему.

И сасвим на крају да кажем да многе изнесене чињенице није-су нове; садржане су у мојој збирци докумената објављеној 1992. године. У међувремену сам наишао и на нову документацију коју сам уградио у изложеном саопштењу. Подсјећам на идеје везане за име Вељка Влаховића, затим на критичке замјерке Тита Блажу Јовановићу и његовим друговима зашто више не истичу црногорство у односу на српство, потом дијалог Милована Ђиласа и Адила Зулфикарпашића – који су уграђени у мој став о овом врло суптилном питању. Наравно да сам консултовао и сјећања актера, како се то, иначе, ради када су у питању теме о којима још увијек има живих

свједока. Сва та упорна истраживања нијесу занемарена у историјској науци, као што се то чини, у политици наведене књиге, иако је било и конкретних иницијатива.

Рећи ћу још да ми није јасан овај скуп – поготово нека саопштења, која су уврштена у његов програм. Она су за неке друге трибине, у првом реду због свог наслова. За нека бих рекао да немају ослонац у науци. Завршићу једном народном мудрошћу: *Ако не знаш одакле долазиш – тешко ћеш знати куда идеш.*

Zoran LAKIĆ

PARTISAN AUTONOMY OF SANDŽAK AND THE YUGOSLAV
FEDERATION IN ITS FOUNDATION

Summary

Partisan autonomy of Sandžak 1943–1945 is the only wartime autonomy, which indicates what were the difficulties the Yugoslav Federation was facing in its foundation. New reading of the old documents, which I collected and published in the Proceedings *Partisan autonomy of Sandžak 1943–1945* (Podgorica, 1992), indicates that there was a lot of divergence in the construction of Yugoslav war federalism. The inhibitors of that concept can also be perceived. In any case, the question of Serbo-Croatian relations was opening again, on which depended every concept of the future state community, starting with the famous Agreement Cvetković-Maček 1939, to the War of 1991–1995. Bosnia and Herzegovina was often „the apple of discord”. When it was finally decided that it should have the same treatment as other Yugoslav Republics in the planned federation, the experiment with the partisan autonomy of Sandžak 1943–1945 was over. As a consequence, however, the conception arose to construct federal Serbia as the unique complex federal unit with one province (Vojvodina) and one area (Kosovo and Metohija), but only after the winning outcome of the War of 1945. To be frankly, something similar was also prepared for Montenegro with Boka Kotorska, but was prevented by decision of the regional governing body of the People’s Liberation Board for Boka Kotorska, which was constituted *en bloc* of the sub-boards of coastal municipalities of Montenegro, which have declared by small majority that they see their future in the federal Montenegro – as equal with other peoples of the federative Yugoslavia.